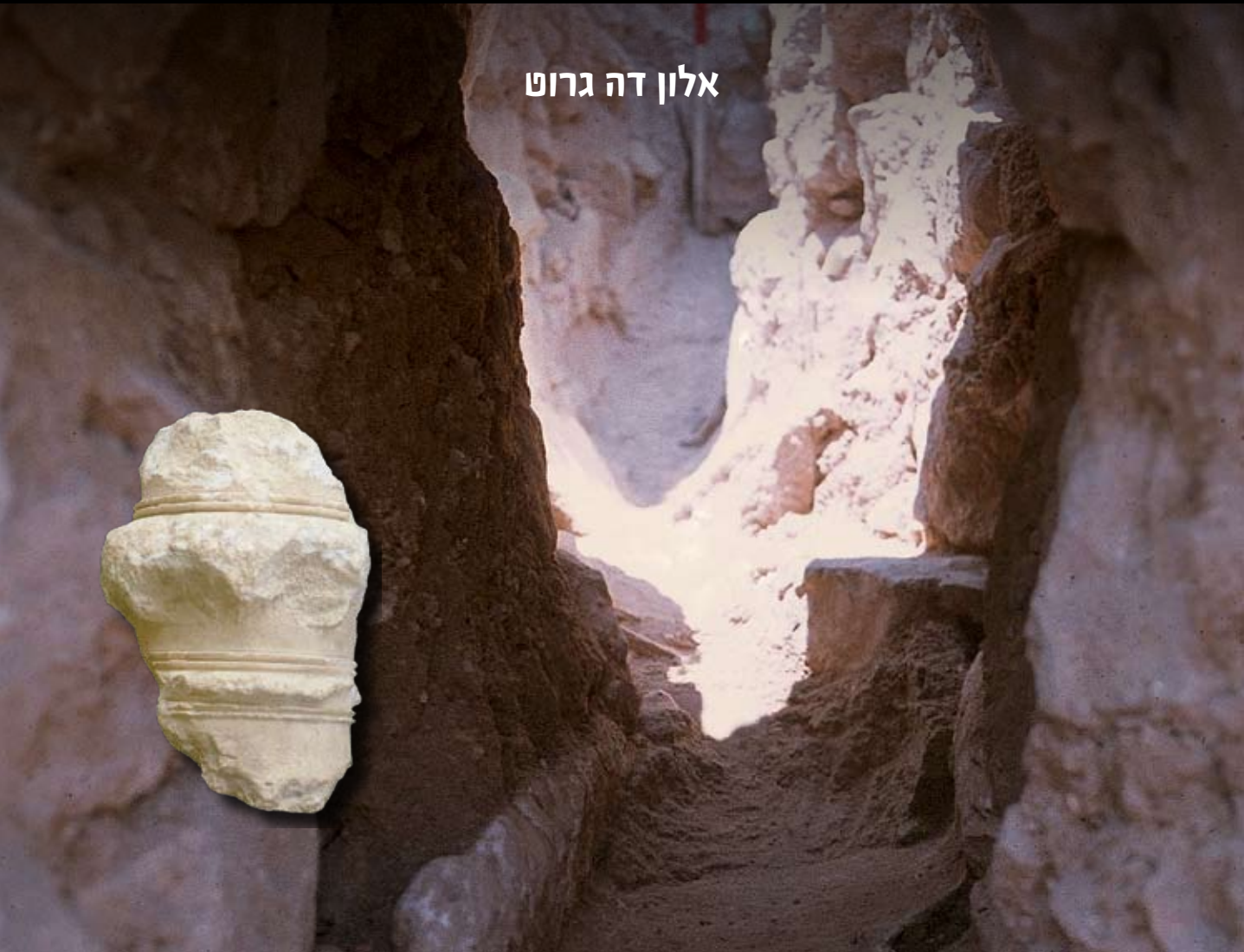

עיר דוד בין המאה ה-8 לפסה"נ לשנת 70 לספה"נ: מספר הערות והארות

אלון דה גרוט

העבודה הארכיאולוגית היא תהליך ממושך ששלוו הראשון הוא החפירה בשטח. במהלך החפירה נאספים אלפי נתונים - רבדי עפר מסוגים שונים, חלקם מפורשים כרצפות או רבדי חיים ורובם כמילויים מסוגים שונים. מתגלים קירות שלעיתים מתחברים ויוצרים יחידות אדריכליות-חדרים ואף מבנים. נלמדים היחסים בין רבדי העפר לקירות ונחקרת הסטרטיגרפיה- השכוב של כל השרידים. מכל אחד מרבדי העפר נאספים הממצאים -חרסים רבים וממצאים רבים נוספים. הארכיאולוג מתרשם במהלך החפירה משפע הנתונים ומציע בסופה של עבודת השטח פרשנות ראשונה של תוצאות החפירה. זו פרשנות הנסמכת על ראייה חלקית של הנתונים - שנעשית בתנאי הלחץ של ההתנהלות היומית של עבודת השדה. רק בשלב הבא של העבודה שלב הכתיבה של הדין וחשבון הסופי, שלב שלצערנו נעשה לפעמים זמן רב לאחר סיום העבודות בשטח (וסובל במקרים רבים מחוסר מימון הולם) ניתן לבחון את כל הנתונים שנאספו ולנסות לבנות תמונה מלאה של תוצאות החפירה. תמונה זו יכולה לעיתים להיות שונה במידה זו או אחרת מהתמונה הראשונית.

ירושלים היא אולי האתר החפור ביותר בארץ. אמנם החפירות המדעיות -אלו שבהן התייחסו לרבדי העפר ולא רק לחציבות ולקירות ובעיקר קישרו בין הרבדים ובין הממצאים שנתגלו בכל אחד מהם- החלו רק בשנות השישים של המאה הקודמת עם החפירות של קתלין קניון.

איור 1. שטח E בתום עונת 1984 -מבט מן האוויר.

החל משנות השמונים של המאה הקודמת החלו להופיע הכרכים של הדינים וחשובות סופיים של החפירות הגדולות שנערכו בירושלים: חפירות קתלין קניון, יגאל שילה, נחמן אביגד ובנימין מזר. לפרסומים אלה, הכוללים עד כה 23 כרכים, יש לצרף מספר גדל והולך של דוחות סופיים הדינים בחפירות נוספות שנערכו בירושלים ובסביבתה הקרובה. כל אלו מאפשרים ראייה חדשה של פרקים רבים בתולדות העיר.

לאור הנאמר בחרתי להציג כמה מן התובנות והפרשנויות הנובעות מפרסומו של הכרך השביעי של חפירות י' שילה (דה גרוט וברניק-גרינברג 2012a; 2012b). כרך זה דן בניתוח הממצא בשטח החפירה המרכזי של חפירות שילה שנחפר על המדרון המזרחי של עיר דוד - שטח E.

תובנה מרכזית וחשובה היא ההבנה של האופן שבו השתמרו השרידים הקדומים בגבעה הצרה והתלולה של עיר דוד.

רובם של השרידים הקדומים בירושלים נשתמרו על המדרון המזרחי של עיר דוד. שטח זה נכלל בתוך תחומי העיר המבוצרת של תקופות הברונזה והברזל, ומחוץ לעיר הבצורה בתקופות שבאו לאחר מכן. בשל כך לא ניזוקו השרידים הקדומים בחלק זה של ירושלים. ברוב חלקיה של העיר הקדומה לא השתמרו השרידים הקדומים בשל הבניה המאסיבית המאוחרת יותר שמחקה אותם. במקומות אחרים שרדו שרידים קדומים בעיקר בשקעים טופוגרפיים במדרונות: כך לדוגמא בחפירות אביגד צפון הרובע היהודי, ובחפירתם של שלומית וקסלר-בדולח ואלכסנדר און בחלק הצפון מערבי של של רחבת הכותל - במדרון היורד צפונה לגיא הצולב. בעופל השתמרו השרידים מתקופת הברזל על המדרון היורד לנחל קדרון בחפירות בנימין ואילת מזר. ירושלים בנויה אבן. לעיתים שבו והשתמשו בשרידים הקדומים בבניה המאוחרת יותר. במקרים רבים - והדבר נכון במיוחד במדרונות התלולים של עיר דוד, נבנו היסודות על הסלע וכך נהרסו השרידים הקודמים. ההשתמרות המקוטעת של השרידים הקדומים מקשה לעיתים על הניסיון לשחזר, למשל, את תחומי ההשתרעות של העיר בתקופות השונות. העובדה שלא נמצאו שרידים מתקופה מסוימת בנקודה מסוימת אינה קובעת כי המקום לא היה מיושב באותו הזמן. בשחזור הארכיאולוגי ניתן להסתמך רק על הופעתו של ממצא מתקופה מסוימת ולא על העדרו. לפיכך קשה לקבל את השחזור של קניון לגבי מהלך החומה באזור הטירופויון בתקופה החשמונאית, שיחזור הנסמך על העדר ממצא קראמי מתאים בשטחי החפירה שלה במדרון המזרחי של הר ציון. מהלך המותיר את ברכת השילוח מחוץ לתחומי העיר המבוצרת (לדיון ראו: פראג 2008).

כמה מן התובנות באשר לירושלים של התקופה הקדומות נידונו על ידי בכנס חידושים בחקר ירושלים בבר אילן ב-2012 (דה גרוט תשע"ג). נביא כאן מספר הערות על ירושלים בין המאה ה-8 לפסה"נ ועד לסוף ימי הבית השני.

עיקר השרידים שנחפרו במרכזו של המדרון המזרחי של עיר דוד הם מן המאה ה-8 לפסה"י. המדרון המזרחי של עיר דוד היה מיושב בצפיפות. במרכז המדרון נמצאת חומה הקרויה חומת קניון-שילה. היא בנויה בתוואי של חומת העיר מתקופת הברונזה התיכונה. לדעתנו היא המשיכה לשמש קו ביצור בתקופת הברונזה המאוחרת ובמאות ה-10 וה-9 לפסה"י אבל הוכחות ארכיאולוגיות ברורות לתיארוך של השימוש בתוואי של חומה זו יש רק החל משלבים קדומים של המאה ה-8 לפסה"י. תיארוך זה מבוסס על מציאתן של רצפות הניגשות לחומה. המבנים הוקמו על המדרון התלול. הבניה במדרון יצרה מצב בו קיים לפעמים הפרש גבהים ניכר - עד 1.5 מ' בין חדרים סמוכים.

בין המבנים הפרידו סמטאות צרות מדורגות שלפחות אחת מהן נחפרה. הבניה הצפופה על המדרון חייבה הקמה של מערכת ניקוז מפותחת. אחת מתעלות הניקוז נחפרה וישנן עדויות לקיומן של תעלות ניקוז נוספות.

איור 3. תעלת ניקוז בשטח E.

איור 2. שני חדרים במבנה מן השלב הקדום של המאה ה-8 לפסה"י. לחדרים הקטנים רצפות טיח (עונת 1979)

הבניה על המדרון המזרחי של עיר דוד חורגת מחומת קניון-שילה. מבני השכונה נתגלו בחפירות קניון, שילה ורייך. המשכה צפוי להתגלות בחפירות שמנהל בימים אלה יובל גדות. בשלב מסוים במאה ה-8 לפסה"נ נבנתה חומה חדשה - חומת רייך-שוקרון הממוקמת בתחתית המדרון של ימינו (רייך ושוקרון 2008) על סמך הנתונים שפורסמו קשה לקבוע באיזה שלב במאה ה-8 לפסה"נ נבנה קו חומה זה. המבנים ממזרח לחומת קניון-שילה ניטשו בסוף המאה ה-8 לפסה"נ. וסביר להניח שאף קו הביצור התחתון הקשה להגנה ניטש בשלב זה. במבנים אלו לא נמצאה שכבת שריפה ולכן נראה שיש כאן נטישה ולא חורבן אלים. נראה שיש לקשור נטישה זו עם מסעו של סנחריב ליהודה. אמנם ירושלים לא חרבה אבל חלקים גדולים של הממלכה חרבו. יש אמנם ויכוח בין החוקרים באשר להיקף החורבן אבל ברור ששפלת יהודה, שבמרכזה לכיש - העיר השנייה בגודלה לאחר ירושלים חרבה כמו אתרים נוספים. המלחמה והחורבן שבעקבותיה הביאו בהכרח לירידה בגודל האוכלוסייה ביהודה. זה יכול להסביר את נטישת השכונה שתושביה אולי עברו לאזורים נוחים יותר למגורים בירושלים.

במחצית הראשונה של המאה ה-7 לפסה"נ חומת קניון שילה שבה ושימשה כביצור המזרחי של ירושלים. ממערב לקו זה בתוך העיר מתדלדלים השרידים. נראה שיש כאן ירידה מובהקת בעוצמת הישוב בירושלים.

בשלב האחרון של תקופת הברזל, שלב המוגדר כשכבה 10, נבנו בשטח E שלושה מבנים חדשים. הם נבנו ללא התחשבות במערך המבנים של שכבה 12 ויסודותיהם חותכים את קירות המבנים הקדומים. נראה ש"חוסר ההתחשבות" זה מחזק את ההבחנה שבעת הקמת המבנים החדשים המקום לא היה מיושב, לפחות לא בצפיפות. מבנה אחד נבנה בצמוד לחומה - מצב השתמרותו גרוע אבל חשיבותו בקביעה שחומת קניון שילה שימשה בשלב זה. מסקנה זהה עולה מחפירות קניון. שני מבנים השתמרו טוב יותר מן האחרים. לשניהם יסודות עמוקים שנועדו לשמש מסד למשטח גדול יחסית, שעליו הונחו הרצפות. המבנה המצוי בראש הגבעה מכונה בפינו "בית הגזית" - זהו מבנה רבוע בגודל 13 מ' X 13 מ', קירותיו בנויים בחלקם אבני גזית גסות. המסגרת של הקירות החיצונים מקיפה תאים. אלו המזרחיים היו חלולים ושמשו מרתף. בדרום מולאו התאים מילוי אבן שעליו הונחה הרצפה. תאים אלו יצרו משטח ישר גדול יחסית על המדרון התלול.

מבנים אלו שונים מן המבנים של שכבה 12- לאלו חדרים קטנים שרצפותיהם הונחו בהפרש גבהים שהוכתב על ידי השיפוע של המדרון.

איור 4. מבנה הגזית בשטח E, מבט לצפון, עונת 1984.

איור 5. הפינה הדרום-מערבית של מבנה הגזית בשטח E.

גם במקומות אחרים בירושלים נמצאו מבנים מפרק זמן זה, שאף להם קירות מסד עמוקים המעידים על השקעה רבה- כך המבנה שנחשף בחפירותיה של שלומית וקסלר- בדולח ברחבת הכותל וכנראה מבנה נוסף בשטח בחפירות אביגד ממנו שרד קיר המסד.

לפעולות בניה זו נצרך ממצאים נוספים המעידים על הפאר של ירושלים בפרק הזמן האמור כמו שרידי הריהוט העשוי עץ - תאשור? - שנמצאו בשטח G, לריהוט המפואר אפשר ליחס גם שנהבים ששמשו לעיטור. ממצא חרסים עם כתובות ואותיות דרום ערביות שנחרטו בטכניקה מקומית על חרסים מקומיים מעיד כנראה על מציאותם של סוחרים מממלכות אלו בירושלים. אלה מעידים על הקשר שהיה לממלכת יהודה עם הסחר החשוב והמניב כלכלית בבשמים. נעיר כאן שיתכן וזה הרקע לסיפור על הביקור של מלכת שבא. פריטים אדריכליים שנמצאו בעיר דוד מעידים על בנית ארמונות. קניון מצאה כותרת פרוטו-איאולית באחד מריבועי החפירה בראש המדרון, ריבוע שנחפר לימים מחדש בשטח G של חפירות שילה. קניון אמנם יחסה את הכותרת למאה ה-10 לפסה"נ אבל סגנון הכותרת זהה לסגנון הכותרות שנתגלו ברמת רחל ודמיונו רב לכותרות נוספות, אף הן מסוף תקופת הברזל, שנתגלו בעבר הירדן. יש לציין כי הכותרת בירושלים נתגלתה במפולת החורבן של שנת 586 לפסה"נ. כל אלה מצביעים על תיארוכה לסוף ימי הבית הראשון. במפולת שכיסתה את אחד משני המבנים שזכרו לעיל בשטח E נמצא שבר של מעקה חלון מעוטר. למעקה זה יש מקבילה בארמון ברמת רחל. ארמון זה שנחפר לראשונה על ידי יוחנן אהרוני נחפר ונחקר לאחרונה על ידי עודד ליפשיץ ויובל גדות. החוקרים האחרונים הראו בצורה משכנעת שתאריך בנייתו של הארמון הוא בזמנה של שכבה 10 בחפירות שילה בעיר דוד.

כאן המקום לבחון את תיארוכה של שכבה זו. לשם כך יש להתייחס למכלול החרסים שנתגלה בה. זהו המכלול המאפיין את אתרי יהודה בסוף תקופת הברזל. שכבה 10 חרבה בחורבן אלים הדומה לחורבן של אתרים בעלי מכלולים זהים, כמו שכבה II בלכיש. אפשר ליחס אותו בביטחון לחורבן הבבלי בידי נבוכדנצר בשנת 586 לפסה"נ. השאלה היא מה תאריך היסוד של שכבה זו או במלים אחרות - מתי מתחילה הפריחה הכלכלית של ירושלים ושל אתרים נוספים של ממלכת יהודה שנוסדו או נבנו מחדש בזמנם של מכלולי שכבה 10 בעיר דוד. מכלולי כלי חרס זהים לשכבה 10 בעיר דוד אנו מוצאים

איור 6. שבר של מעקה חלון עשוי אבן משטח E

באתרים שחרבו קודם, ב-604 או 609 לפסה"נ - מצד חשביהו, אשקלון, מקנה ותל בטאש. ישנם חוקרים כמו ישראל פיקלשטיין (פינקלשטיין 1994) שהציעו ליחס את ראשיתם של מכלולים אלו למחצית הראשונה של המאה ה-7 לפסה"נ, כלומר לימי מנשה. לפי פרשנות זו הפריחה היא בחסות "השלום האשורי". ההבחנה שאנו מציעים להבדיל בין מכלולי שכבה 10 למכלולים של שכבה 11 שזמנה מאוחר לחורבן של שכבה III בלכיש בשנת 701 לפסה"נ על ידי סנחריב מלך אשור, מחייבת לאחר את זמן ההתגבשות של מכלולי שכבה 10 לסוף המאה ה-7 לפסה"נ. אם כך, יש ליחס שלב זה לימיו של יאשיהו. לפי פרשנות זו הרפורמות הדתיות המתוארות במקרא לוו בבניה מלכותית מפוארת בירושלים ובמקומות נוספים כמו רמת רחל שבאה לפאר את האידאולוגיה הדתית החדשה.

שכבה 10 חרבה כאמור בחורבן האלים של הבבלים ב-586 לפסה"נ. שרידי החורבן נתגלו בשרפה העזה שהרסה את שכבה 10 בשטח G ובשטח E. שרפה זו הביאה להתמוטטות המבנים השוכנים על המדרון המזרחי התלול של עיר דוד. המדרון כוסה בשכבה עבה של אבני מפולת.

התמונה שאנו מציגים היא של פריחה בתמונה שאנו מציגים היא של פריחה במאה ה-8 לפסה"נ, לאחר מכן ירידה, והתאוששות ופריחה בסוף התקופה שנגמרת באחת עם החורבן הבבלי.

הממצאים הרבים מן החפירה בירושלים של תקופת הברזל מאירים צדדים רבים של חיי היום יום. נציין נושא אחד חשוב - מתקני השירותים (Latrines). על פי הממצא על המדרון המזרחי של עיר דוד תא השרותים הירושלמי הוא פרטי, בניגוד למשל למנהג הרומי של הלטריות הציבוריות. הוא הורכב מאסלה מאבן ובור ספיגה. המתקן המוכר הוא זה הצמוד לבית אחיאל. תא זה נתגלה בחלקו הצפוני של שטח E. בנוסף נתגלו במהלך השנים עוד 3 או 4 אסלות ושני בורות ספיגה. שני מתקנים כאלו נתגלו באתרים של מצודות בקרבת ירושלים. המתקנים בירושלים נתגלו בבתים פרטיים בעוד שברבת עמון-

איור 7. תא שירותים משטח E.

בירת עמון ובבוציירה בירת אדום נתגלו מתקנים כאלו בארמונות. בדיקות מעבדה שנערכו לעפר בבור הספינה בשטח G לימדו על תנאי התברואה הירודים שהיו בירושלים. אבל עדיין נראה שתנאים אלו היו אולי משופרים ביחס למקומות אחרים שבהם לא היו, או לפחות טרם נתגלו, מתקנים דומים.

מעל מפולת האבן של החורבן הבבלי התגלו השרידים מן התקופה הפרסית. ירושלים של התקופה הפרסית זוכה לעניין רב הנובע בין השאר מהיותה, לדעת חוקרי מקרא והיסטוריונים רבים אבן דרך חשובה בהיווצרות ובעריכת המקרא. ואולם השתמרותם של השרידים הארכיאולוגיים מפרק זמן זה בירושלים היא דלה ביותר. בספריה המסכמים את החפירות בירושלים טענה קניון כי היא יכולה ליחס קטע של ביצור, לימים בשטח G של חפירות שילה, לימי נחמיה. עם פרסומם של הדוחות הסופיים הראו פרנקן (פרנקן 2005) וסטיינר (סטיינר 2011) כי קביעה זו אינה מבוססת. עקב התערערותו של המגדל הצפוני בשטח G חפרה אילת מזר את השכבה הארכיאולוגית המצויה מתחת ליסודותיו ותארכה שכבה זו לתקופה הפרסית. בפרסום הראשוני של תוצאות החפירה נטען שממצאים אלו מתארכים את המגדל הצפוני לתקופה הפרסית. למעשה ממצא זה רק מעיד שהמגדל מאוחר לו ולכן מאוחר לתקופה הפרסית. למרות הסבירות הגבוהה שחומת ירושלים מימי נחמיה נבנתה בראש המדרון המזרחי באותו המקום בו ממוקמת ה"חומה הראשונה" מן התקופה החשמונאית אין לכך הוכחה ארכיאולוגית. הממצא של התקופה הפרסית כולל שכבת שפך שבה חרסים, ידיות טבועות ובלות, שנתגלתה בשטח G של שילה על ידי קניון, שילה ואילת מזר. שכבה זו מתייחסת לכמה קירות תמך שנבנו על המדרון התלול. בחלק המרכזי של המדרון המזרחי נתגלה ממצא נוסף: בשטח E הגדרנו כמה שלבים שהמאוחר שבהם הכולל שכבת שפך וקיר תמך דומה לשטח G. בשלב הקודם נמצאה שכבה של פסולת מחצבה, שכבה זו אותרה גם במקומות אחרים במדרון המזרחי, בשטח D של חפירות שילה ובתחתית המדרון בשטח A של חפירות רייך ושוקרון. שכבה זו היא תוצאה של פעולות חציבה נרחבות בתקופה הפרסית. בשלב הקדום הבחנו בשימוש חוזר למגורים במבנה הגזית משכבה 10 מסוף ימי הבית הראשון שנדון לעיל. בעבר (דה גרוט תשס"ב) הצבענו בזהירות רבה על הזיקה האפשרית בין שלבים אלו לתיאור המקראי של ימי נחמיה: שלב ראשון של התיישבות בחורבות, שלב שני של חציבות הקשורות לבניה נרחבת -אולי חומת נחמיה ושלב שלישי של קירות תמך שנבנים על המדרון השוכן מחוץ לעיר. הממצא מתקופה זו, שרובו ככולו מצוי במדרון המזרחי של עיר דוד תומך בשחזור המקובל על ידי חוקרים רבים, למשל מיכאל אבי יונה, יורם צפריר וחנן אשל שלפיו העיר מן התקופה הפרסית שכנה רק על הגבעה המזרחית. אין בממצא המועט שנתגלה בגבעה המערבית, שכולל כמה חרסים בודדים לתמוך ברעיון חלופי של עיר גדולה הכוללת את הגבעה המערבית בפרק הזמן הנידון. בוודאי שאין תימוכין להצעה המייחסת שלב פרסי לביצור שגילה אביגד ברובע היהודי (אוישיסקין 2006). את ממצא החרסים והטביעות שנמצאו בחפירות קניון וטאשינגהם בגן הארמני יש אולי ליחס לאחד מאותם ישובים חקלאיים קטנים המצויים בקרבת העיר.

הממצא הארכיאולוגי הפזור לאורך המדרון המזרחי סותר את השחזורים המצמצמים את תחומי העיר לחלק הדרומי בלבד - הצעה המתעלמת מן הממצא בשטח G, או לחלק הצפוני בלבד - הצעה המתעלמת מרוב הממצא ואף מותירה את מקור המים, היא בריכת השילוח מחוץ לעיר (ליפשיץ 2009). בתקופה ההלניסטית הקדומה המדרון המזרחי של עיר דוד היה מצוי מחוץ לתחומי העיר המבוצרת. על המדרון נחשפו שלושה מבני קולומבריה לגידול יונים. אחד רבוע בשטח E אחד עגול בשטח D והשלישי אף הוא עגול נחפר בידי רימונד וויל בראשית המאה העשרים. שני המבנים שנתגלו בחפירות שילה נבנו לתוך חורבות המבנים מתקופת הברזל ולכן הם מאוחרים לה. מערכת קירות התמך שנבנו על המדרון בתקופה ההלניסטית, כבר במחצית השנייה של המאה ה-2 לפסה"נ מכסה ומוציאה אותם מכלל שימוש. נראה שיש לתארך מתקנים אלו לתקופה ההלניסטית הקדומה. יגאל טפר הציע בעבר לקשור את ההופעה הנרחבת של מתקנים אלה להשפעה מצרית בזמן השלטון התלמי בארץ. יותם טפר הראה במחקרו כי מתקנים אלו משמשים בראש ובראשונה מקור חשוב לזבל לטיוב השדות. במקרה שלפנינו אפשר להניח שיוני הקולומבריה בעיר דוד נדרשו כקורבנות במקדש.

המדרון המזרחי של עיר דוד מכוסה בשכבה עבה של שפכים. בשטח E נמדדה שכבה זו והגיעה לעובי 10 מ'. שכבה זו מכילה כמות רבה של קרמיקה וממצא אחר שאינו מאוחר לסוף ימי הבית השני. רייך ושוקרון (רייך ושוקרון 2003) הציעו שכל אלו הם האשפה של הר הבית. שהושלכה על המדרון ב"זמן אמת" קודם לחורבן הבית. כנגד עמדה זו אנו מציעים כי ההתרבדות על המדרון היא תוצאה של תהליכים ממושכים. הזכרתי קודם את השפך מן התקופה הפרסית המכסה את שרידי החורבן הבבלי של ירושלים. מעליו יש התרבדויות שונות במהלך התקופה ההלניסטית. אלו משולבות במתקנים שונים. במאה ה-2 לפסה"נ נבנתה על המדרון מערכת של טראסות וביניהן גרמי מדרגות - שלהבנתנו תוקנו והיו בשימוש עד לסוף ימי הבית השני. מעל הטראסות ניתן להבחין בשכבה נטויה עשירה במיוחד בממצאים, ובכלל זאת שברים של פרסקאות וטיח מכור - סטוקו. אלה תוצרים של התמוטטות המבנים בחורבן של שנת 70 לספה"נ. מעליהם שכבה עבה של התרבדויות. עקר ההתרבדות היא תוצר של פינוי השרידים שהיו בראש המדרון של העיר מימי הבית השני. הפינוי נועד לאפשר שימוש בחלק זה של גבעת עיר דוד כמחצבה. שרידיה נחפרו על ידי חופרים שונים - וויל, קרופוט, קניון, שילה, גרינהוט ואחרים. תיארוכה של המחצבה קשה. היא פגעה בשרידי המבנים מימי הבית השני ולכן היא מאוחרת לתקופה זו. שרידי מבנים מן התקופה הביזנטית שנבנו מעליה תוחמים את זמן פעולתה. נראה שיש לקבל את תיארוכה לתקופה הרומית המאוחרת, בימי איליה קפיטולינה כפי שהציעה לראשונה קניון - למרות לא נתן להוכיח זאת על סמך תוצאות חפירותיה (פראג 2005). השרידים המרשימים מתקופה זו, המתגלים בשנים האחרונות בחפירות באזור הכותל - חפירות מזר, אלכסנדר און ושלומית וקסלר-בדולח ובחפירות בן עמי וציחנובץ בחניון גבעתי מסבירים את הצורך בפעולות החציבה הנרחבות בתקופה זו. הפרשנות שהוצגה כאן באשר לאופן שבו נוצרו השפכים שבה ונבדקת בימים אלו בחפירותיו של יובל גדות.

אוסישקין 2006

D. Ussishkin, The Borders and D E Facto Size of Jerusalem in the Persian Period. O. Lipschits and M. Oeming (eds.) *Judah and the Judean in the Persian Period*. Winona Lake : 147-166.

דה גרוט וברניק-גרינברג 2012a

A. De Groot, and H. Bernick – Greenberg, *Excavations at the City of David 1978-1985 Directed by Yigal Shiloh Vol.VIIa: Stratigraphy and Architecture*, (Qedem 53) Jerusalem.

דה גרוט וברניק-גרינברג 2012b

A. De Groot, and H. Bernick – Greenberg, *Excavations at the City of David 1978-1985 Directed by Yigal Shiloh. Vol.VIIb: The Finds*, (Qedem 54) Jerusalem.

דה גרוט תשע"ג

א' דה גרוט, "הערות להתפתחותה של ירושלים בתקופת הברונזה והברזל", א' ברוך, י' לוין וא' לוי - רייפר (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, 18, רמת גן: 7-12.

דה גרוט תשס"ב

א' דה גרוט. מבט ליהודה מירושלים בתקופה הפרסית, א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, 7, רמת גן: 77 - 89.

ליפשיץ 2009

O. Lipschits, Persian Period Finds from Jerusalem: Facts and Interpretations, *Journal of Hebrew Scriptures* 9, Article 20:1-20.

מזר 2009

א' מזר, ארמון המלך דוד, החפירות בראש גבעת עיר דוד, פרסום ראשוני של עונת 2007-2005, ירושלים.

סטיינר 2011

M. Steiner, The Persian Period City Wall of Jerusalem, I. Finkelstein and N. Na'aman (eds.), *The Fire Signal of Lachish. Studies in the Archaeology and History of Israel in Honor of David Ussishkin*, Winona Lake : 307-315.

פינקלשטיין 1994

I. Finkelstein, The Archaeology of the Days of Manasseh, M. D. Coogan, C. J. Exum, and L. E. Stager (eds.), *Scripture and Others Artifacts. Essays on the Bible and Archaeology in Honor of Philip J. King*, Louisville: 169-187.

פראג 2008

K. Prag, *Excavations by K. M. Kenyon in Jerusalem 1961-1967, Vol. V: Discoveries in Hellenistic to Ottoman Jerusalem*, London.

פרנקן 2005

H. Franken, *A History of Potters and Pottery in Ancient Jerusalem Excavations by K. M. Kenyon 1961-1967*, London.

רייך 2011

רייך, לחפור את עיר דוד, המקום שבו החלו תולדותיה של ירושלים, ירושלים.

רייך ושוקרון 2003

R. Reich, and E. Shukron, The Jerusalem City-Dumps in the Late Second Temple Period, *Zeitschrift des Deutschen Palastina-Vereins* 119: 12-18.

רייך ושוקרון 2008

R. Reich and E. Shukron, The Date of City-Wall 501 in Jerusalem, *Tel Aviv* 35: 114-122

מקורות האיורים

התצלומים הם מעשי ידי: יגאל שילה ז"ל, יצחק הררי ואילן שטולמן. הזכויות על הצילומים-משלחת שילה בעיר דוד.